

Олійник А. Ю.,

кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного та публічного права
Інституту права та сучасних технологій навчання
Київського національного університету технологій та дизайну,
м. Київ

КОНСТИТУЦІЙНА СВОБОДА ОСОБИ НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Анотація. Дослідження виникнення та розвитку конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність має важливе теоретичне і практичне значення для науки конституційного і господарського права. Конституційно-правовий та господарсько-правовий аспекти названої проблеми досліджувалися різними авторами. Серед них праці: Вінника О.М., Дратвер Б.Л., Карпенка С.В., Ляпіної К.М., Погорілка В.Ф., Рабіновича П.М., Різник С.В., Совгирі О.В., Федоренка В.Л., Щербини В.С. та ін. Конституція України закріплює свободу підприємницької діяльності (ст. 42) і право особи без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом (ст. 64 Конституції України). У висновках сформульовано етапи розвитку конституційної свободи фізичної особи на підприємництво, наукові і нормативні джерела дослідження та її місце і роль у системі конституційних економічних свобод.

Вступ

Конституційна свобода фізичної особи на підприємницьку діяльність та її реалізація в Україні постійно знаходяться у центрі уваги вчених юристів та економістів. Підприємницька діяльність є видом господарської діяльності і може розглядатися в об'єктивному і суб'єктивному розумінні. У суб'єктивному розумінні конституційна свобода фізичної особи на підприємницьку діяльність здійснюється на власний ризик і під власну відповідальність підприємця. Вона є важливою потребою особи, а її утвердження і забезпечення – головним обов'язком держави. Дослідження реалізації названої конституційної свободи фізичної особи та діяльність держави, її органів і суб'єктів

громадянського суспільства щодо гарантування свободи є завданням загальної теорії права, конституційного права та інших галузевих юридичних наук.

Конституційна свобода на підприємницьку діяльність, разом з іншими правами, свободами та обов'язками людини і громадянина, складають основу правового статусу особи. Над проблемою конституційних свобод та окремої свободи на підприємницьку діяльність людини і громадянина, процесом їх реалізації та гарантування працюють дослідники юридичної та інших гуманітарних наук. Однак узагальненого дослідження щодо конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність, як наукової проблеми та процесу гарантування її реалізації в Україні, ніхто не проводив. Таке дослідження, в умовах інтеграції України в Європейський правовий простір, є частиною її українського європейського вибору. На процес ефективної реалізації та гарантування конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні впливає ряд факторів: 1) невизначеність: а) поняття конституційної свободи на підприємницьку діяльність, співвідношення названої конституційної свободи з іншими конституційними економічними свободами людини і громадянина; б) змісту названої конституційної свободи; в) видів обмеження досліджуваної конституційної свободи; г) загального і спеціального гарантування названої конституційної свободи в умовах конституційної реформи. 2) відсутність: а) аналізу історичного розвитку конституційної свободи на підприємницьку діяльність; б) характеристики розуміння елементів змісту названої конституційної свободи; в) достатньої конституційної урегульованості та деталізації в законах можливих і необхідних варіантів поведінки суб'єктів при здійсненні конституційної свободи на підприємницьку діяльність; г) єдиного поняття гарантій названої конституційної свободи; 3) потреба удосконалення юридичних гарантій конституційної свободи фізичної особи на підприємництво в діяльності: а) держави, її органів та посадових і службових осіб; б) органів та посадових осіб місцевого самоврядування в названій сфері; в) інших суб'єктів громадянського суспільства. Саме ці проблеми визначили актуальність теми монографічного дослідження.

Даний розділ присвячено дослідженню наукової проблеми конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. У розділі проаналізовано виникнення і розвиток конституційної

свободи особи на підприємницьку діяльність, доктринальні, емпіричні і нормативні джерела названої свободи, її місце і роль в системі економічних свобод та плануються подальші дослідження.

1. Виникнення і розвиток конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність

Метою дослідження є характеристика виникнення та розвитку конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність, його етапів. Відповідно до названої мети завданнями дослідження є: а) аналіз нормативних актів та праць учених щодо виникнення та розвитку конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність; б) формулювання власної позиції автора щодо етапів виникнення та розвитку конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність; в) пропозиція висновків і рекомендацій щодо етапів виникнення та розвитку конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність.

Досліджуючи означену проблему, важливо проаналізувати етапи еволюції понять «підприємництво» і «підприємець» та історію їх виникнення і розвитку у світі, Європі, на етнічній території сучасної України та в умовах її незалежності. Теоретичне обґрунтування названих категорій пройшло певні еволюційні етапи і розпочалося з моменту їх введення в економічну теорію. Економічні погляди англійського економіста кінця XVII – початку XVIII століття Ричарда Кантільона переконують нас в тому, що вперше поняття «підприємець» та «підприємництво» в економічну теорію було введено саме ним. Він розглядав суть підприємництва як господарську діяльність, що мала на меті одержання прибутку, а господарську роль підприємця вважав «головним рушієм економіки» [24]. На думку Р. Кантільона, підприємець є людина, яка діє в умовах ризику, невизначеності [7]. Саме такі погляди на підприємництво та підприємця визначили перший етап історії їх виникнення. Звідси нормативно закріплений висновок, що свобода підприємницької діяльності «підприємця» як рушія економіки – в його праві без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом (ст. 43 ГК України) [14].

Ідея «внутрішньої свободи» підприємця у сфері економічної діяльності підкреслювалася А. Смітом у праці «Теорія моральних почуттів» (1759), де він стверджував, що концепція

своєкорисливого інтересу зумовлює політику невтручання або «внутрішньої свободи» людини, у тому числі в галузі господарювання [21]. Отже, перші два етапи еволюції виникнення і розвитку свободи фізичної особи, як підприємця, пов'язуються з його внутрішнім «его», що і є рушієм економіки.

Третій етап еволюції виникнення і розвитку свободи фізичної особи як підприємця припадає на першу половину XIX ст., коли в ряді розвинутих країн світу завершився промисловий переворот. У цей період послідовниками й учнями А. Сміта були поглиблені, переусвідомлені та збагачені його ідеї. Серед таких представників цього періоду розвитку підприємництва необхідно особливо виділити погляди француза Ж. Б. Сея. Його ідеї лягли в основу багатьох досліджень майбутнього підприємництва і свободи діяльності підприємця. Вони знайшли широкий відгук і сприяли розширенню наукового аналізу підприємницької діяльності: 1) проблем циклічного розвитку економіки; 2) теорій: а) граничної корисності; б) факторів виробництва; в) підприємця-організатора; г) підприємця-новатора; ґ) попиту та пропозиції тощо [23]. Подальший розвиток підприємництва та свободи діяльності підприємця-організатора пов'язується з вченням французького економіста Андре Маршалла. Економічна теорія А. Маршалла є синтезом досягнень класичної науки (А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. С. Мілля) і теорії маржиналізму. Австрійська школа маржиналізму сформувалась у 70-ті роки XIX ст. і здобула найширше визнання серед представників маржиналізму на першому етапі «маржинальної революції». Цю школу репрезентували професори Віденського університету К. Менгер, Ф. Візер (1851–1926) і Е. Бем-Баверк (1851–1914). Основні праці К. Менгера – «Основи політичної економії»; Ф. Візера – «Походження й основні закони господарської цінності», «Природна цінність», «Закон влади»; Е. Бем-Баверка – «Основи теорії цінності господарських благ», «Капітал і прибуток», «Теорія Карла Маркса та її критики» [1]. Це неортодоксальна школа економічної науки. Вона підкреслює можливість спонтанного впорядкування механізму ціноутворення та наголошує на тому, що складність суб'єктивного вибору людини робить математичне моделювання діючого ринку неймовірно складним (або неможливим) і тому підтримує підхід невтручання до економіки. Представники Австрійської школи захищають суворе дотримання добровільно укладених угод між економічними агентами, найменше можливе втручання (особливо з боку держави)

в економічну діяльність та максимальну відкритість особистого вибору (разом із вільним вибором засобів обміну) [2]. Економічна теорія А. Маршалла пропонує застосовувати метод часткової рівноваги. При розгляді ситуації всі елементи, крім одного, приймаються як постійні і ведеться спостереження за змінами цього одного елемента. В основі таких змін концепція ціноутворення (попит і пропозиція). Автор формулює закон попиту, згідно з яким попит на товар зростає при зниженні ціни і зменшується при перевищенні ціни. Теорія Маршала – це теорія цін у конкурентних умовах. У його праці «Принципи економічної науки» аналізується стихійне регулювання цін в умовах вільної конкуренції. Але вчений не міг обійти процес швидкого зростання виробничих монополій та їхнього впливу на механізм ціноутворення. Автор розглядав монополію як окремий випадок в умовах панування необмеженої конкуренції і її механізму ціноутворення [22]. Отже, теоретична спадщина А. Маршала пов'язується зі становленням неокласичного напрямку в економічній теорії і підприємництва.

Наступні уявлення про підприємництво спостерігаємо в працях американського вченого австрійського походження Й. Шумпетера. У його праці «Теорія економічного розвитку» (1911 рік) розширюється аналіз різноманітних форм підприємницької діяльності. «Підприємцем-новатором» Й. Шумпетер вважав не тільки промислового капіталіста, але й «фінансиста», «дільця» [20]. Одним із представників Лондонської школи неолібералізму був Ф. Хайек, який вважав, що сутність підприємництва полягає у пошуку та вивченні нових економічних можливостей. Підприємництво, на його думку, – це характеристика поведінки, а не вид діяльності. Економічну свободу фізичної особи він розглядав як індивідуальну свободу кожної окремої людини з тією єдиною особливістю, що не дозволяє їй обмежувати індивідуальну свободу інших людей. Основа економічної свободи полягає не в більш-менш рівномірному розподілі матеріальних благ, що здійснюється державою і підпорядковується цим розподілом окремих індивідів, а в праві кожної окремої людини вільно розпоряджатися капіталом і своїми здібностями, що породжує ризик і відповідальність розпорядника [37].

Отже, виникнення і розвиток свободи підприємницької діяльності можна розглядати у світовому масштабі, в європейських країнах та на території нинішньої України.

Історія виникнення і розвитку підприємництва та свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні може бути розглянута за такими етапами: 1) на етнічній території сучасної України; 2) в УНР; 3) в Українській РСР; 4) в незалежній Україні.

У Законі України «Про підприємництво» від 07 лютого 1991 р. закріплюється визначення підприємництва як безпосередньої самостійної, систематичної, на власний ризик, діяльності з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності в порядку, встановленому законодавством [52].

Підприємницька діяльність притаманна народові України з давнини. Виникнення і розвиток підприємництва та підприємців на етнічній території сучасної України потребує, на нашу думку, дослідження: 1) перших проявів підприємництва у IX–VIII столітті до н.е.; 2) господарської та підприємницької діяльності у Київській Русі; 3) підприємницьких відносин: а) соціально-економічних процесів в XIV–XVI ст.; б) протягом XVI–XVIII ст.; в) кінця XIX – на початку XX ст.

Виникнення і розвиток підприємництва та свобода фізичної особи на підприємницьку діяльність на етнічній території сучасної України може бути розглянуто за таких періодів: а) рабовласницький період розвитку підприємництва у Північному Причорномор'ї; б) державності Київської Русі (IX–XIII століття); в) входження українських земель до Литви, Польщі, Речі Посполитої; 4) за козацької доби в Україні та доби Гетьманщини; 5) українських земель у складі Російської і Австро-Угорської імперій тощо [43, с. 37]. Уже в кінці IX на початку VIII століття до нашої ери спочатку киммерійці, а потім скіфи і сармати, що були пращурами нинішнього українського народу, займалися підприємництвом у Північному Причорномор'ї. Вони вели торгівлю з греками, продавали їм хліб, солону рибу, конопляне полотно, мед, віск, хутро, рабів, а купували у греків вина, золото, срібло, вироби з дорогоцінних металів, зброю, тканини та інші предмети розкоші і ввозили на землі нинішньої України. Інтенсивний торговий обмін між Скіфією і Грецією став причиною руйнування родової общини [17]. На рубежі V–IV ст. до н. е., склалася скіфська держава від Азовського моря до Дунаю, яка називалася Велика Скіфія. Державою правив цар Атей, який навіть карбував свою монету.

Саме за нього Скіфія досягла найбільшої могутності. У 339 році до н. е. зазнали поразки в битві з македонським царем Філіпом II. Скіфи не змогли протистояти своїм східним сусідам – сарматам і наприкінці III ст. до н. е. Велика Скіфія припиняє своє існування. Частина скіфського населення відійшла на південь і створили у нижньому Подніпров'ї та степовому Криму Малу Скіфію. Центром її був Неаполь Скіфський у межах нинішнього Сімферополя. Мала Скіфія проіснувала до II ст. н. е. [60]. Отже, античне господарство втягнуло в свою економічну орбіту й населення сучасної південної України. Міста-поліси Північного Причорномор'я, як колонії спочатку Стародавньої Греції, а згодом і Стародавнього Риму підтримували економічні зв'язки з центрами античних держав та їхніми провінціями. Вичерпавши свої можливості, господарство, засноване на жорсткій експлуатації рабів, пережило себе і тому зазнало закономірного краху. В Європі, як і в усьому світі, зароджувалися нові феодалні відносини [17].

Центральною проблемою в історичній науці слід вважати походження українського народу від слов'ян. Теорія етногенезу слов'ян вперше була сформульована літописцем Нестором і називалася дунайською. Економічна сфера розвитку східних слов'ян та їх господарська діяльність ґрунтувалася на землеробстві, скотарстві, сільських промислах та ремеслі. Розвивалася торгівля. Все це разом з політичними і соціально-культурними умовами підштовхувало східнослов'янське суспільство до утворення держави. В питаннях виникнення та розвитку свободи підприємництва значний вклад на землях сучасної України було внесено феодалною державою «Київська Русь» (IX–XIII століття). Історично становлення і розвиток економіки і господарювання в Київській Русі можна розглядати за таких етапів: а) виникнення Давньоруської держави (кінець IX–X ст.); б) розквіт державності Київської Русі (кінець X – середина XI ст.); в) політична роздробленість Київської Русі (кінець XI – середина XIII ст.).

Період виникнення Давньоруської держави характеризується князінням династії Рюрика (Олега, Ігоря, дружини Ігоря – Ольги, сина Ігоря – Святослава). Названий період в історії Київської Русі характеризувався постійними війнами і виходом Давньоруської держави на міжнародну арену, розширенням її території за рахунок військової активності, примноження землі і багатства, ринків збуту за рахунок торгівлі. Виникає і підприємництво в

Київській Русі за часів княжіння Рюріка. Починає активно розвиватися внутрішня торговельна і виробнича діяльність та зовнішньоекономічна підприємницька діяльність. Зачинателями підприємницької діяльності були купці. Грунтуючись на своєму майні й інтуїції, на свій страх і ризик, вони налагоджували торговельні стосунки з Візантією, Закавказзям, Середньою Азією, Прибалтикою і Європою [7].

Після смерті Святослава 972 р. розпочалася боротьба за владу між його синами (Ярополком, Олегом, Володимиром). Переможцем у цій боротьбі вийшов Володимир, який у 980 році оволодів Києвом і став повноправним правителем Київської Русі – Володимиром Великим. За його князювання (980–1015) розпочався новий етап розвитку економічної та підприємницької діяльності в Київській Русі, що продовжувався і при князюванні Ярослава (1019–1054), що став самовладцем Руської землі і отримав назву «Мудрий» [8]. Процеси визначення території держави сприяли її економічному розвитку. Провідною галуззю економіки було сільське господарство. Особливо великої ефективності досягло землеробство та удосконалення знарядь праці. Піднесенню господарського життя давньоруського суспільства сприяв і розвиток ремесла. Відокремлення ремесла від землеробства сприяло піднесенню торгівлі та зростанню міст. Через територію Київської Русі проходило багато міжнародних торговельних шляхів. Торговельні відносини сприяли розвитку грошової системи. У цей період розвитку економічних відносин формується система приватного землеволодіння, ієрархія панівних класів, відбувається процес поступової феодалної залежності населення від панівних верств населення.

Період політичної роздробленість Київської Русі (кінець XI – середина XIII ст.) сприяв подальшому формуванню великих землеволодінь, прогресивному розвитку сільського господарства, зростанню чисельності населення, чітке визначення прав феодалів та повинностей селян, піднесення ролі і значення міст, активізації процесів господарювання, розвитку східнослов'янської економіки і культури. Такі зміни приводять до подальшого розвитку торгівлі і внутрішнього виробництва товарів.

Кінець XII та перша половина XIII століття із за низки внутрішніх причин, зміни світових торговельних шляхів та монгольської навали на землях Київської Русі привели Давньоруську державу до занепаду та припинення її існування. У цей час з'являється нове

державне об'єднання як правонаступник Київської Русі під назвою Галицько-Волинське князівство. Його утворенню та становленню сприяли такі чинники: 1) вдале географічне положення: а) розташування біля стратегічно важливих торговельних шляхів; б) незначний вплив Київської влади, що пояснювало його віддаленістю від Києва; в) важкодоступність степових кочевників до земель Галицько-Волинської держави; 2) боротьба Польщі та Угорщини проти монгольського іга, що задовольняло Галицько-Волинське князівство; 3) енергійна об'єднуюча політика князів Романа Местиславича (1199–1205) та Данила Галицького (1238–1264); 4) існування на території князівства багатих родовищ солі, що сприяло економічному зростанню та інтенсифікації торгівлі [8]. Галицько-Волинське князівство в історії розвитку свободи підприємницької діяльності відіграло надзвичайно важливу роль: а) стало новим центром економічного життя після занепаду Київської Русі; б) продовжило дипломатичні і міжнародні підприємницькі традиції Київської Русі тощо.

Отже, в період княжої доби (Київської Русі і Галицько-Волинського князівства) на землях сучасної України була розвинута внутрішня і зовнішня торгівля, ремесла, сільськогосподарське виробництво, грошова система, проводилася широка фіскальна політика. У Києві, Галичі, Володимирі-Волинському та інших великих містах України будувалися колонії іноземних купців, для них споруджувалися торговельні двори. Київські купці були відомі на торгах Багдада, Константинополя, Кракова, Парижа та інших міст. Розвиток та постійне вдосконалення товарного виробництва, торгівлі, грошової системи – все це свідчило про розвиток підприємницької праці. Підприємництво займало визначне місце в житті українських земель періоду розвитку Київської Русі та в умовах Галицько-Волинської держави як спадкоємниці Київської Русі [59, с. 49].

Входження українських земель до складу Литви, Польщі та Речі Посполитої може розглядатися як етап розвитку економічної і підприємницької свободи українського народу. У літературі таких етапів виділяють чотири: 1) «оксамитове» литовське проникнення (1340–1362); 2) «ослов'янення» литовських правителів (1362–1385); 3) втрата українськими землями залишків автономії (1385–1480); 4) посилення литовсько-російської боротьби за право бути центром «збирання земель Русі» (1480–1569). Після утворення Речі Посполитої (1569) українські землі стають

частиною Польщі [8, с. 95–99]. Під впливом кардинальних зрушень у європейській торговельній кон'юктурі відбулися масштабні зміни не тільки в техніці та технології господарювання, а й у сфері форм земельної власності та організації праці. Концентрація земель у руках феодалів, обезземелення селянства, посилення його феодальної залежності стали підґрунтям для формування фільваркової системи сільського господарства. Активна урбанізація зумовила появу нових соціальних явищ та тенденцій: а) поглиблення спеціалізації ремісництва; б) утворення цехів; в) виникнення перших зародків мануфактурного виробництва. Відбулися важливі процеси у соціальній сфері: а) формування шляхетських та міщанських станів; б) витіснення католицизмом православного духовенства, яке поступово втрачало свої позиції; в) різні категорії селян перетворювалися на кріпаків; г) виникла нова соціальна група людей – козацтво [8, с. 117].

Отже, у польсько-литовську добу відбувалися важливі процеси удосконалення господарської і підприємницької діяльності. Цьому сприяли зміни у формі появи великої земельної власності, технологій господарювання, виникнення перших зародків капіталістичних форм виробництва у вигляді мануфактур.

У період козацької доби та доби Гетьманщини в Україні (XVI–XVIII століть) в господарствах України широко розвиваються ринкові відносини, формувався загальнонаціональний ринок, проводились великі ярмарки у Ніжині, Ромнах, Переяславі. Розвиток торгівлі сприяв процесу формування фінансово-грошової системи, поширювалися кредитні операції і лихварство, стають різноманітнішими форми підприємницької діяльності. У другій половині XVIII століття в Україні з'явилися великі централізовані мануфактури. У цей період український національний ринок формувався як складовий елемент європейської і світової господарської системи.

В Україні, як і у світі в цілому, відбуваються кардинальні зміни в усіх сферах господарського життя, пов'язані із промисловим переворотом в країнах Європи та США. У середині XIX століття в Україні розвивається вільна торгівля, що сприяло поширенню приватного підприємництва. Збільшення підприємств фабрично-заводського типу, докорінні технічні перетворення у провідних галузях української економіки створили матеріально-технічні та соціальні передумови для розширення сфери підприємницької діяльності. У кінці XIX – на початку XX століття в Україні набуває

широкого розмаху акціонування – необхідний атрибут розвитку підприємництва. Розвиток підприємництва в Україні у кінці XIX – початку XX ст. супроводжується, як і в інших країнах Європи, високим рівнем концентрації та монополізації виробництва. Значно поширюється підприємницька діяльність у сільській місцевості. Зі скасуванням кріпосного права сільське господарство стало торгово-підприємницьким. У товарно-грошові відносини були втягнуті як поміщицькі, так і селянські господарства. На селі виник новий тип господаря – підприємець. Широко розвивається мережа ярмарок, застосовувалась оптова торгівля за зразками та у формі аукціонів. Особливу роль відігравали товарні біржі, серед них за обсягом операцій виділялися Київська, Одеська та Миколаївські біржі, які проводили операції з купівлі – продажу зерна [44].

Аналіз нормативних документів в УНР свідчить про неоднозначне відношення влади періоду визвольних змагань до підприємництва, підприємницької діяльності та свободи людини займатися підприємництвом. У чотирьох прийнятих Центральною Радою Універсалах та в Конституції УНР 1918 р. економічні права людини і громадянина не проголошувалися. 29 квітня 1918 р. Павло Скоропадський в «Грамоті до всього українського народу» проголосив повну економічну і фінансову свободу торгу та широкий простір підприємництва і ініціативи. Свобода підприємництва, господарська свобода та свобода промислу отримали своє закріплення в Конституції ЗУНР (ст. 22, 23).

В Українській РСР, в радянський період розвитку державності, підприємницька діяльність офіційно піддавалася критиці та належала до невластивих соціалізму явищ. Приватна підприємницька діяльність була заборонена, прирівнювалася до серйозних кримінальних злочинів (відповідно до положень Кримінального кодексу УРСР 1922, 1926, 1960 рр.). Також слід зазначити, що за часів радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.). Ці акти закріпили позитивні наслідки соціальної еволюції і формальні атрибути української радянської державності. Особливо наголошувалося на необхідності вирішення соціально-економічних питань як неодмінної передумови створення «світлого майбутнього». Право на зайняття підприємницькою діяльністю не було закріплено у жодному з цих нормативних актів [6, с. 120]. Воно заборонялося під страхом кримінальної відповідальності. У період сталінської

політики щодо підприємництва було покладено край новій економічній політиці (НЕПу). НЕП з його спрямованістю на госпрозрахунок, матеріальні стимули, розвиток ініціативи й ентузіазму – основних критеріїв підприємницької діяльності, був замінений адміністративно-командною системою керівництва господарською діяльністю в СРСР (і в Українській РСР) [44]. Хоча в ст. 9 Конституції СРСР від 5 грудня 1936 р. вказувалося, що «поряд із соціалістичною системою господарювання, яка є панівною формою господарської діяльності у ССРСР, допускається законом дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, засноване на особистій праці і яке виключає експлуатацію чужої праці». Російський дослідник підприємницької діяльності 60–80 рр. XX ст. Є.О. Андрюхін вважає, що в зазначений період співіснували два типи підприємництва – офіційне та діяльність громадян, за яку передбачено покарання. У своїй роботі він запропонував зайняття дозволеними некооперативним промислом і ремеслом вважати підприємництвом, а також саме цей вид діяльності доцільно аналізувати як офіційне підприємництво. Тож у радянський період підприємництво починалося з унормування діяльності селян та кустарів [6].

У незалежній Україні конституційна свобода особи на підприємницьку діяльність отримала подальший розвиток після прийняття Верховною Радою України «Декларації про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р. та «Акту проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. Це створило реальні можливості для динамічного розвитку народного господарства ринкового типу, появи підприємництва на базі нового соціально-економічного розвитку суспільства. Для нормативно-правового регулювання свободи підприємницької діяльності були прийняті закони України (див. п.р. 1.2.). Конституція України закріпила свободу підприємницької діяльності кожної фізичної особи за умови, що така діяльність не заборонена і не обмежена законом. Відповідно до ч. 3 ст. 91 ЦК юридична особа може здійснювати окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії), а в ч. 3 ст. 43 ГК зазначається, що перелік видів господарської діяльності, які підлягають ліцензуванню, а також перелік видів діяльності, підприємництво в яких забороняється, встановлюється виключно законом [58]. Обмеження підприємницької діяльності пов'язується з певними її видами, які з огляду на шкідливий вплив на здоров'я

людини, довкілля або загрозу безпеці держави потребують спеціального дозволу (ліцензії). Законом України «Про підприємництво» (ст. 4) обмежується здійснювати такі види підприємницької діяльності, що пов'язана з: 1) з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, який може здійснюється відповідно до Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори»; 2) з охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, перелік яких визначається у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку, а також діяльністю, пов'язаною з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками із будь-якою метою, що може здійснюватися тільки державними підприємствами та організаціями, а проведення ломбардних операцій – також і повними товариствами; 3) виробництвом бензинів моторних сумішевих або з додаванням (змішуванням) біоетанолу та/або біокомпонентів на його основі до вуглеводневої основи (бензинів, фракцій, компонентів тощо), здійснюється підприємствами, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики в паливно-енергетичному комплексі; 4) виробництвом біоетанолу, здійснюється суб'єктами господарювання за наявності відповідної ліцензії [52].

Забороняється підприємницька діяльність органам державної влади та органам місцевого самоврядування, їх посадовим і службовим особам, виходячи з їх спеціальних повноважень. Не допускається заняття підприємницькою діяльністю таких категорій громадян: військовослужбовців, службових осіб органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, а також органів державної влади і місцевого самоврядування. Пропонуємо прийняти Закон України «Про заборону і обмеження підприємницької діяльності в Україні»

Отже, чинне законодавство України визначає певні види підприємницької діяльності, які можна здійснювати лише за наявності дозволу, а також певне коло фізичних осіб (посадових і службових), яким заборонено займатися підприємницькою діяльністю.

Аналіз наукових праць вчених та нормативно-правових актів щодо історії виникнення та розвитку конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність дає можливість

дійти висновку: 1) це еволюційні етапи можливостей фізичної особи без обмежень самостійно здійснювати будь-яку діяльність із виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, заняттю торгівлею; 2) метою діяльності фізичної особи є отримання прибутку; 3) заборонити фізичній особі здійснювати підприємницьку діяльність можна лише законом; 4) обмеження свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність може мати місце у випадках, коли така діяльність обмежує індивідуальну свободу інших людей.

Історію виникнення і розвитку підприємництва та свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні досліджується за такими етапами: 1) на етнічній території сучасної України; 2) в УНР; 3) в Українській РСР; 4) в незалежній Україні.

Питання дослідження конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні як наукової проблеми передбачає її взаємозв'язок з іншими економічними свободами та характеристику наукових, емпіричних та нормативних джерел.

2. Джерела дослідження конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність

Дослідження виникнення та розвитку джерел конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність має важливе значення для науки конституційного і господарського права і вивчається у працях різних авторів. Конституція та закони України закріплюють свободу підприємницької діяльності і право особи без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом. Виникнення та розвиток джерел конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні досліджено не достатньо повно з урахуванням останніх змін, що відбулися в юридичній науці та нормативному регулюванні.

Метою дослідження є джерела конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність. Відповідно до названої мети слід вирішити такі завдання: а) аналіз нормативних актів та праць учених щодо виникнення та розвитку джерел конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність; б) формулювання власної позиції автора стосовно етапів виникнення та розвитку джерел конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку

діяльність без обмежень та з обмеженнями; в) пропозиція висновків і рекомендацій щодо джерел конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність.

Досліджуючи проблему джерел конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність, важливо визначити поняття та види джерел, проаналізувати історію виникнення і розвитку джерел дослідження названої свободи на етнічній території сучасної України та в незалежній Україні. Серед джерел, що є предметом нашого дослідження, розрізняють доктринальні, емпіричні і нормативні. Доктринальні джерела досліджень конституційних свобод людини і громадянина включають в себе загальнотеоретичні і галузеві наукові праці філософів, істориків, юристів та інших вчених гуманітарних наук. До емпіричних джерел відносяться статистичні дані, узагальнена юридична практика та результати анкетування. Нормативні джерела, що закріплюють виникнення і розвиток конституційних свобод, можна розглядати в: а) рабовласницький період розвитку суспільства; б) умовах середньовіччя; в) новий час; г) ХХ – початок ХХІ століття [42, с. 3–54].

Наукові джерела конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні можуть бути розглянуті шляхом аналізу монографій, підручників, посібників, збірників наукових статей, коментарів нормативно-правових актів тощо. Так, М.О. Козачук у дисертаційному дослідженні «Свобода підприємницької діяльності та її обмеження в законодавстві України» наголошує на тому, що свобода підприємницької діяльності як суб'єктивне право – це міра дозволеної поведінки особи у сфері господарювання, що полягає у гарантованих Конституцією та законами України можливостях вільно започаткувати (у т. ч. обирати сфери та види діяльності, організаційну форму господарювання, визначати зміст установчих документів), здійснювати (у т. ч. формувати програму діяльності, визначати партнерів та умови договорів, конкурувати, залучати різноманітні ресурси, установлювати ціни на продукцію та послуги, наймати працівників, розпоряджатися прибутком), змінювати (вид, характер, організаційну форму) та припиняти підприємницьку діяльність [28]. С.В. Різник в дисертації «Забезпечення державою конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність» визначає конституційне право на підприємницьку діяльність як утверджене Конституцією України право людини і громадянина на

безпосередню або опосередковану, самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик діяльність, спрямовану на досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [56]. Отже, дисертаційні дослідження конституційної свободи підприємницької діяльності свідчать про їх безпосереднє відношення до монографічних наукових джерел.

Серед наукових джерел дослідження конституційної свободи на підприємницьку діяльність важливе значення належать підручникам і навчальним посібникам. Наприклад, конституційні свободи, включаючи і свободу на підприємницьку діяльність, досліджували вчені-конституціоналісти Погорілко В.Ф. і Федоренка В.Л., які в підручнику «Конституційне право України» аналізують джерела конституційної свободи на підприємницьку діяльність за змістом та за суб'єктами. За змістом, на їх думку, це право дозволяє здійснювати на свій ризик діяльність, що передбачає отримання прибутку. Джерела конституційних свобод на підприємницьку діяльність за суб'єктами – це наукові праці та нормативні акти щодо права, що належить всім громадянам України, іноземцям і особам без громадянства, за винятком депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, суддів та ін. [45, с. 226]. Так, у підручнику «Господарське право України» за редакцією професорів Васильєва А.С. та Подцерковного О.П. наголошується на тому, що господарську діяльність можна класифікувати за різними ознаками. За критерієм мети здійснення господарська діяльність може бути комерційною (підприємницькою) та некомерційною (ч. 2 ст. 3 ГК України): комерційна діяльність (підприємництво) має місце, якщо її суб'єкт (підприємець) діє з метою отримання прибутку; некомерційна господарська діяльність здійснюється для досягнення певних економічних і соціальних результатів, проте мета отримання прибутку при цьому відсутня (є неосновною) [63]. Звідси висновок про те, що в підручнику досліджена суб'єктивна свобода на підприємницьку діяльність фізичної особи. Професор О.М. Вінник, в навчальному посібнику з господарського права говорячи про наукові джерела дослідження конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність, також називає монографії, підручники та навчальні посібники [9]. У підручнику за редакцією В.М. Гайворонського і В.П. Жушмана відмічається, що до суб'єктів господарювання

Господарський кодекс України відносить як комерційні, так і не комерційні організації різноманітних організаційно-правових форм та форм власності. Комерційними є суб'єкти, що здійснюють господарську діяльність для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку. До комерційної діяльності належить і підприємництво [13]. Академік В.К. Мамутова у вступі підкреслював, що автори книги господарське право виходять з того, що ця галузь права регулює стосунки з організації і здійснення господарської діяльності, яка не зводиться лише до того, що називають підприємництвом або комерцією. Підприємництво – один із напрямів господарської діяльності, одною з ознак якої є отримання прибутку. Але, поперше, десятки тисяч суб'єктів господарської діяльності створюються і функціонують не тільки заради отримання прибутку, а й з метою вирішення соціальних завдань. По-друге, промислові, будівельні, транспортні і інші підприємства створюються і здійснюють господарську діяльність не лише в цілях здобуття прибутку. Розроблене з господарсько-правових позицій поняття господарської діяльності, що включає підприємництво, але не зводиться до нього, а є складовою частиною чинного законодавства про підприємництво [64].

Посібники з основ права підприємницької діяльності були видані такими авторами, як: З. Варналій, А. Виноградська, О. Гетьман, Л. Донець, Б. Дратвер, В. Круш, В. Подвігіна, Б. Сердюк та ін. В них аналізуються різні підходи щодо розуміння господарського (зокрема і підприємницького) права. Доктринальними підходами до визначення місця господарського права в системі юридичних наук є три основних концепції: 1) позиція таких науковців, як С.М. Братусь, Р.О. Хафліна, Г.К. Матвеев, Л.М. Шевченко, А.С. Довгерт, згідно з якою господарське право – це не самостійна галузь права, а поєднання цивільно-правових норм, що діють у сфері господарювання; 2) думка вчених-юристів В.В. Лаптева, В.К. Малецова, Г.Г. Побірченко, В.К. Мамутова, Г.Л. Знаменського, згідно з якою господарське право – самостійна галузь права, яка не має нічого спільного з іншими галузями права; 3) проте найбільш слушною є позиція О.А. Беляневича, О.М. Вінника, Н.Г. Саніахметової, В.С. Щербіні, згідно з якою господарське право – комплексна галузь права, в якій зібрано правові норми основних галузей права, приурочені до одного предмета правового регулювання – господарської діяльності [19]. Одним з перших авторів, що наголошував

на самостійності предмету регулювання відносин та дослідження з господарського права в Україні, був професор І.Г.Побірченко. Він же є засновником в СРСР кафедри господарського права в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка. За його ж редакцією в Україні в 1985 р. був виданий перший підручник з господарського права [9].

Самостійну групу наукових джерел складають наукові статті, доповіді і повідомлення на конференціях, круглих столах в інших наукових джерелах, а також в наукових коментарях нормативно-правових актів з підприємницької свободи. Так, К.Г. Боберська в науковій статті «Право на зайняття підприємницькою діяльністю в конституціях та нормативно-правових актах України 1710–1991 рр.» досліджує джерела конституційного права на підприємницьку діяльність через його закріплення на окремі етапи, в межах яких можна виокремити яскраво виражені тенденції. Перший охоплює час існування Київської Русі, коли формувалися потреби у врегулюванні зовнішніх торгових відносин. Характерною рисою другого етапу було отримання князівських та королівських грамот на підприємництво. Саме під час даного етапу розвитку права на зайняття підприємницькою діяльністю розпочалося регулювання останнього на конституційному рівні. У подальшому дане право відображалося у конституційних та нормативно-правових актах як ремісництво, свобода торгівлі (торга), право на зайняття промислом, господарська свобода (ініціатива) людини, що свідчило про різноманітність поглядів державної влади на дане явище. Під час четвертого етапу було закріплено право одноосібно або спільно з іншими займатися підприємництвом. Проаналізувавши закріплення права на зайняття підприємницькою діяльністю крізь призму історико-правових джерел, поглядів науковців і творців текстів конституцій та їх проектів, можна зробити висновок про те, що генезис вищезазначеного права був нерозривно пов'язаний з формуванням української державності [6, с. 121]. Автор О. Бігняк в науковій статті «Свобода підприємництва та її обмеження» досліджує свободу підприємницької діяльності і окремі види підприємництва, що обмежуються діючим законодавством [5]. Доповіді і повідомлення на конференціях, круглих столах та в інших наукових джерелах у збірниках наукових праць: а) «Реалізація чинних Цивільного і Господарського кодексів України: проблеми та перспективи» [55];

б) «Актуальні проблеми господарського права» [3]; в) «Актуальные проблемы науки и практики коммерческого права» [4]. Джерелами дослідження конституційної свободи підприємницької діяльності є наукові коментарі господарського кодексу України та інших нормативно-правових актів: а) Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. В.К. Мамутова [16]; б) Господарський кодекс України: Коментар / за ред. Саніахметової Н.О., Харитоновна О.Є. [15]; в) Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-е вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г.Л.Знаменського, В.С.Щербини; Кол. авт.: О.А.Беляневич, О.М.Вінник, В.С. Щербина та ін. [39]; г) Вінник О.М. Науково-практичний коментар Закону України «Про акціонерні товариства» [10]; ґ) Вінник О.М. Науково-практичний коментар Закону України «Про оренду державного та комунального майна» [11]. Отже, науковими джерелами дослідження конституційної свободи на підприємницьку діяльність є дисертації, монографії, підручники та посібники, наукові статті, доповіді і повідомлення та наукові коментарі господарського кодексу України, законів України та інших нормативно-правових актів, що регулюють правила реалізації названої конституційної свободи особи.

Важливе значення для дослідження конституційної свободи на підприємницьку діяльність в Україні мають нормативні джерела. В Україні закріплення конституційних свобод людини та громадянина, включаючи і індивідуальні свободи особи, представлені такими нормативними документами: 1) Руською Правдою [57, с. 10–18]; 2) Конституцією Пилипа Орлика 1710 р. [32, с. 19–26]; 3) Конституцією УНР 1918 р. та іншими нормативно-правовими актами періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. [31]; 4) Конституціями Української РСР 1919 [30]; а) 1929 [65]; б) 1937 [65]; в) 1978 рр. [34]; 5) Конституцією України 1996 р. [35]; 6) законами і підзаконними нормативно-правовими актами України, іншими нормативними джерелами [42].

«Руська Правда» була зводом норм державного законодавства Київської Русі та системою князівського права. Це одночасно звід норм як матеріального, так і процесуального права. В ній містилися відомості як про те, які діяння слід вважати злочинами, і які призначати покарання, так і про те, як слід розбирати справу і вершити суд. Кодекс укладався за казуальною системою, тобто законодавець ніби намагався передбачити всі можливі життєві ситуації [57]. Найдавнішу збірку права Київської Русі розділяють

на три редакції: Коротку, Просторову (або Поширену) та Скорочену (із Просторової).

Укладення Короткої редакції Руської Правди пов'язувалося з князюванням Ярослава Мудрого і припало на 1030–1040 рр. Збірник складався з двох основних частин: «Правди Ярослава» (статті 1–18), «Правди Ярославичів» (статті 19–41), а також «Локону вирного» (ст. 42) і «Уроку мостникам» (ст. 43). «Правда Ярослава» у сфері економічної діяльності охоплювала норми, які врегульовували питання про порушення права власності. «Правду Ярославичів» було укладено після смерті Ярослава Мудрого його синами Ізяславом, Всеволодом і Святославом на початку 70-х років XI ст., що значно доповнювала «Руську правду» і принципово відрізнялася від законів Ярослава. Всі введені до «Правди Ярославичів» норми були спрямовані передовсім на посилення правового захисту князівського майна і князівського вотчинного господарства та системи господарювання.

Просторова «Руська правда» пов'язується з іменем Володимира Мономаха, її датують не пізніше 1113 р. Посівши князівський «стіл» у Києві, Володимир Мономах видав новий звід правових норм – Устав свого імені, який передусім мав на меті ввести у більш-менш справедливий й законні рамки фінансові та кредитні операції купців і міського населення. У цьому Уставі, який містив близько 70 правових положень, містилися норми не тільки кримінального, а й цивільного права, регулювався порядок укладення окремих договорів і встановлювалася відповідальність за їх порушення. Було встановлено максимальний відсоток за договором позики 150 процентів річних від суми боргу. Стягування більшого «різа» (процента) звільняло боржника від зобов'язання повернення взятих грошей. Для купців закон вводив окремі привілеї, що пов'язувалися з їхньою торговою діяльністю. Так, якщо купецький корабель потонув чи був захоплений ворогом, то кредитори зобов'язувалися надати купцеві відстрочення платежу, «оскільки погибель ця від Бога». Якщо ж купець не міг віддати боргу з власної вини (пропив або програв гроші), його можна було продати в холопи. Водночас купці звільнялися від обов'язку укладати операції в присутності свідків (яких ім, звичайно, важко було знайти в місті, куди вони приїжджали для торгу). Тож від тих часів пішло прислів'я: «Слово купецьке – дорожче за золото» [57]. Отже, Просторова «Руська правда» встановлювала норми, які безпосередньо регулювали підприємницькі правовідносини купців з іншими суб'єктами права.

Скорочена «Руська правда» (50 статей) не мала самостійного вжитку та була призначена для використання у церковних судах. Більшість дослідників вважає, що її було складено на основі Просторової «Руської правди». В цілому «Руська правда» не була єдиним із відомих кодексів, законів, які застосовувалися на практиці. У державі під назвою Київська Русь існували та застосовувалися судами кодекси церковного права та збірники рецептованого візантійського права [57].

Таким чином, «Руська Правда» була зводом правових норм державного законодавства Київської Русі, де урегульовувалися кримінально-правові, сімейно-правові, спадкові, цивільно-правові, господарсько-правові, адміністративні та інші матеріальні і процесуальні правовідносини і процедури їх вирішення у судах.

Конституцією Пилипа Орлика складається з преамбули та 16 параграфів, де сформульовані головні принципи побудови держави. Конституція закріплює свободу підприємницької діяльності через систему справедливих податків: «Часто люди бідні скаржаться на численні здириства з боку збирачів державних податків та податкових чиновників, а також ярмаркових об'їждчиків. Бідній людині взагалі неможливо на ярмарку продати будь-яку річ для полегшення своєї бідності та купити щось для власних потреб без ярмаркової плати. А не дай Боже, хоч чимось завинити, то будеш обідраним ярмарковими об'їждчиками з ніг до голови» (параграф XVI). У Конституції закріплювався відповідний наказ для державних чиновників: «Тому нехай збирачі податків та податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здириства не чинячи. Так само й об'їждчики ярмаркові повинні збирати мито з тих, кому належить його платити, а не з убогих людей, які прибули на ярмарок, щоб щось продати або купити для власних потреб. Справ жодних, не тільки кримінальних, а й поточних не відкривати і звичного здириства людям та містам не чинити» (параграф XVI). Гарантом дотримання названого правила мав бути Гетьман. «А сприяти цьому буде Ясновельможний гетьман своєю мудрою турботою та владою, котрому належить усі негаразди Вітчизни нашої виправляти» (параграф XVI) [32].

Отже, Конституція Пилипа Орлика закріплювала обмеження органів держави в процесі покладання і стягнення податків з

суб'єктів підприємницької діяльності, що забезпечувало конституційну свободу фізичної особи на підприємницьку діяльність. Гарантом дотримання названої конституційної свободи виступав Ясновельможний гетьман.

Конституцією УНР 1918 р. (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) – Основний Закон Української Народної Республіки. Прийнята 29 квітня 1918 на останньому засіданні Центральної Ради. Проголошувала державну незалежність і територіальну цілісність України, рівність прав громадян, демократичні свободи. Конституції (Основних державних законів) УНР у Загальних засад закріплює право кожного громадянина цілком вільно визначати рід своїх занять в галузі економічної або якої іншої діяльності, що не заборонена законами, і вільно розпоряджатися прибутками от своїх заробітків і майна [30, с. 213]. Серед інших нормативно-правових актів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. можна назвати: а) Грамоту до всього українського народу від 29 квітня 1918 р.; б) Декларацію УНР від 26 грудня 1918 р.; в) Конституцію Західноукраїнської Народної Республіки С. Дністрянського від 1920 р. та ін.

У порівнянні з попередніми документами «Грамота до всього українського народу» вперше закріплює свободу торгу, і саме в ній було закріплено, що в області економічній і фінансовій відбудовується повна свобода торгу і відчиняється широкий простір приватного підприємства і ініціативи [66, с. 341].

У Декларації УНР закріплювалося, що всі зусилля свої Директорія УНР направить на таку організацію народного господарства, яка б відповідала сучасному переходовому моменту, коли нищиться старий капіталістичний світ й на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску. Підприємницька діяльність отримала назву «спекуляції» й жорстко переслідувалася владою. Для цього у всій Україні будуть організовані «комісії боротьби з спекуляцією» [30, с. 103].

Право на зайняття підприємницькою діяльністю у Конституції Західноукраїнської Народної Республіки С. Дністрянського закріплюється у ст. 22, 23 у вигляді «здійснення господарської свободи людини та свободи промислу» [31].

Чотири Конституції Радянської України (1919, 1929, 1937, 1978 рр.) були політичними документами і розроблялися спершу в ідеологічних відділах ЦК КПРС. Враховуючи це, а також статус

квазі-держави, якою була Україна, дані конституційні акти з великим застереженням можна віднести до групи основних законів держави. Конституційних свобод на підприємницьку діяльність жодна з конституцій не закріплювала [33].

Серед сучасних нормативно-правових джерел дослідження конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність можна розглядати міжнародні і національні джерела. До міжнародних джерел слід віднести такі, як: 1) Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [27]; 2) Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. [38]; 3) Договір про Європейський Союз та ін. [18] та ін. До національних джерел конституційної свободи підприємницької діяльності в Україні відносяться: 1) ст. 42 Конституції України 1996 р. [35]; 2) Господарський кодекс України [14]; 3) Цивільний кодекс України [68]; 4) закони України: а) Про економічну самостійність Української РСР від 03 серпня 1990 р. [49]; б) Про підприємництво від 07 лютого 1991 р. [52]; в) Про господарські товариства від 19 вересня 1991 р. [47]; г) Про колективне сільськогосподарське підприємство від 14 лютого 1992 р. [50]; р) Про сільськогосподарську кооперацію від 17 липня 1997 р. [53]; д) Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань від 15 травня 2003 р. [48]; и) Про ліцензування видів господарської діяльності від 02 березня 2015 р. [51]; і) Про акціонерні товариства від 17 вересня 2008 р. [46]; й) Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю від 06 лютого 2018 р. [54] та ін.

Загальна декларація прав людини закріплює, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства. Кожна людина має право на свободу, включаючи і свободу підприємницької діяльності [27].

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права закріплює, що всі народи вільно забезпечують свій економічний розвиток. Держава може встановлювати тільки такі обмеження свобод, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених свобод, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві [38].

В основу регулювання свободи підприємницької діяльності покладено ст. 43 Договору про заснування Європейського Союзу, яка забороняє обмеження свободи провадження підприємницької діяльності громадянами однієї держави-члена на території іншої держави-члена [18].

Конституції України 1996 р. в ст. 42 закріплює, що кожен має свободу на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом [35]. А в ст. 43 Господарського кодексу України закріплюється, що підприємці мають право обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом. Особливості здійснення окремих видів підприємництва встановлюються законодавчими актами. Перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, а також перелік видів діяльності, підприємництво в яких забороняється, встановлюється виключно законом. Здійснення підприємницької діяльності забороняється органам державної влади та органам місцевого самоврядування. Підприємницька діяльність посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом [14].

Цивільний кодекс (ЦК) України закріплює, що цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. В ЦК України (ст. 3) закріплюється, що загальними засадами цивільного законодавства є свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом [68].

Закон «Про економічну самостійність Української РСР» від 03 серпня 1990 р. на основі «Декларації про державний суверенітет України» визначає зміст, мету і основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової системи Української РСР [49].

Закон «Про підприємництво» визначає загальні правові, економічні та соціальні засади здійснення підприємницької діяльності (підприємництва) громадянами та юридичними особами на території України, встановлює гарантії свободи підприємництва та його державної підтримки [52].

Закон «Про господарські товариства» визначає поняття і види господарських товариств, правила їх створення, діяльності, а також права і обов'язки їх учасників та засновників, крім положень у частині, що стосується товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю на підставі законів України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р. і «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від 06 лютого 2018 р. [47].

Закон «Про колективне сільськогосподарське підприємство» визначає правові, економічні, соціальні та організаційні умови діяльності колективного сільськогосподарського підприємства та спрямований на забезпечення повної самостійності зазначеного підприємства, реалізацію його можливостей як суб'єкта господарювання, визначає його права, свободи та обов'язки у здійсненні господарської діяльності [50].

Закон «Про сільськогосподарську кооперацію» визначає правові, організаційні, економічні та фінансові особливості утворення і діяльності сільськогосподарських кооперативів [53].

Закон «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», що регулює відносини, що виникають у сфері державної реєстрації юридичних осіб, їхньої символіки (у випадках, передбачених законом), громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб – підприємців [48].

Закон «Про ліцензування видів господарської діяльності» регулює суспільні відносини у сфері ліцензування видів господарської діяльності, визначає виключний перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, встановлює уніфікований порядок їх ліцензування, нагляд і контроль у сфері ліцензування, відповідальність за порушення законодавства у сфері ліцензування видів господарської діяльності. Дія Закону не поширюється на порядок видачі, переоформлення та анулювання ліцензій на здійснення таких видів господарської діяльності: 1) діяльність з надання фінансових послуг та іншу діяльність, ліцензування якої здійснює Національний банк України відповідно до закону; 2) діяльність в галузі телебачення і радіомовлення, яка здійснюється відповідно до Закону України «Про телебачення і радіомовлення»; 3) виробництво і торгівля спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами, що здійснюється відповідно до Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» [51].

Закон «Про акціонерні товариства» визначає порядок створення, діяльності, припинення, виділу акціонерних товариств, їх правовий статус, права та обов'язки акціонерів. Діяльність державних акціонерних товариств та державних холдингових компаній, єдиним засновником та акціонером яких є держава

в особі уповноважених державних органів, регулюється цим Законом, з урахуванням особливостей, передбачених спеціальними законами. Діяльність Державної керуючої холдингової компанії, державних холдингових компаній та державних акціонерних товариств, єдиним засновником та акціонером яких є держава в особі уповноважених державних органів, регулюється цим Законом, з урахуванням особливостей, передбачених спеціальними законами [46].

Закон «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» визначає правовий статус товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю (далі – товариство), порядок їх створення, діяльності та припинення, права та обов'язки їх учасників. Правовий статус товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю у сферах страхової та інвестиційної діяльності, в галузі виробництва сільськогосподарської продукції, а також в інших сферах діяльності, порядок їх створення, діяльності та припинення регулюються цим Законом з урахуванням особливостей, передбачених спеціальними законами. Управління товариствами з обмеженою відповідальністю та товариствами з додатковою відповідальністю, у статутних капіталах яких є частка держави або органів місцевого самоврядування, регулюється цим Законом з урахуванням особливостей, передбачених спеціальними законами [54] та ін.

На підставі проведеного аналізу наукових і нормативних джерел конституційних свобод людини і громадянина можна сформулювати ознаки і поняття джерел дослідження конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. Такими ознаками є: а) монографії, підручники, посібники, наукові статті, доповіді і повідомлення, наукові коментарі законів; б) міжнародні договори; в) Конституція і закони України; г) підзаконні нормативно-правові акти; г) самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою одержання прибутку; д) регулювання, охорона та дослідження конституційної свободи.

Джерела дослідження конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність – це міжнародні договори, Конституція і закони України, підзаконні нормативно-правові акти, монографії, підручники, посібники, наукові статті, доповіді і

повідомлення, наукові коментарі законів та інші документи в яких досліджуються, регулюються і охороняються самостійні, ініціативні, систематичні, на власний ризик господарські дії, що здійснюються суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою одержання прибутку.

Існують різні критерії для групування джерел дослідження. Щодо конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність, на наш погляд, джерела її дослідження можна групувати за критерієм дозволів і обмежень свободи підприємницької діяльності. Підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом (ст. 43). Ознаками джерел конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність є: а) монографії, підручники, посібники, наукові статті, доповіді і повідомлення, наукові коментарі законів; б) міжнародні договори; в) Конституція і закони України; г) підзаконні нормативно-правові акти; г) самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою одержання прибутку; д) регулювання, охорона та дослідження конституційної свободи.

Групувати джерела дослідження та регулювання конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність, на наш погляд, можна за критерієм дозволів і обмежень свободи підприємницької діяльності.

3. Конституційна свобода особи на підприємницьку діяльність у системі економічних свобод

Метою дослідження є аналіз закріпленої в Конституції та законах України системи економічних свобод особи та місця і ролі конституційної свободи на підприємницьку діяльність в процесі їх реалізації. Відповідно до мети слід вирішити такі завдання: а) дослідити наукові праці щодо системи економічних конституційних свобод особи; б) сформулювати місце і роль конституційної свободи на підприємницьку діяльність в названій системі; в) дослідити процес реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність в системі економічних конституційних свобод особи та сформулювати висновки і рекомендації.

Економічні конституційні свободи особи досліджуються в юридичній науці як самостійна система конституційних прав і свобод особи, так і в групах, серед яких виділяються окремо

громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні та інші права і свободи. Не зважаючи на великий обсяг наукових досліджень щодо економічних конституційних прав і свобод особи, залишаються малодослідженими окремі економічні свободи особи. Серед них і конституційна свобода особи на підприємницьку діяльність у сфері господарювання. Аналіз наукових праць свідчить про дослідження системи економічних конституційних свобод. Так, А.Ю. Олійник дослідив конституційні економічні права і свободи особи у сфері новітніх технологій [40] та групу конституційних економічних свобод в системі конституційних свобод щодо їх забезпечення в Україні [42, с. 130–134]. Він же дослідив Конституційні основи правопорядку у сфері господарювання [41]. Система економічних конституційних прав і свобод особи досліджувалася в дисертаціях Гончаренко О.М., Івершенко Л.А., Фокіної М.О., Фролова Ю.М. та ін. Для з'ясування місця і роль конституційної свободи на підприємницьку діяльність в системі економічних конституційних свобод особи слід сформулювати ознаки системи, дати її поняття, дослідити конституційні можливості, що включаються в названу систему та визначити їх групування. До сьогодні в науці теорії права та конституційного права не існує єдиного підходу до визначення системи конституційних економічних прав і свобод та включення в систему конкретних економічних конституційних прав і свобод. Існує декілька авторських позицій щодо назви групи такої системи та включення конкретних прав і свобод у ту чи іншу групу. Так, в матеріалах з Вікіпедії (вільної енциклопедії) виділяється окремо система економічних прав і свобод, куди включаються: а) право на підприємницьку діяльність; б) право на працю; в) право на страйк; г) право на відпочинок; ґ) право на приватну власність [26]. Фролов Ю.М. в систему конституційних економічних прав і свобод включає права: а) приватної власності; б) підприємницької діяльності; в) громадян на користування об'єктами права власності Українського народу, держави і територіальної громади [62]. Схожою є позиція інших авторів, які пропонують в систему економічних прав і свобод включати а) право приватної власності (ст. 41); б) право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); в) право на користування об'єктами права державної та комунальної власності (ст. 41); право власності Українського народу (ст. 13) [25]. Професор Фрицький

О.Ф., наприклад, до конституційних економічних прав і свобод включає такі можливості: а) володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); б) на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); в) на працю (ст. 43); г) на страйк (ст. 44); ґ) на відпочинок (ст. 45) [61, с. 169]. Ю.М. Тодика визначає економічні, соціальні і культурні права як можливості, що пов'язані з діяльністю людини в господарській сфері, її соціальними відносинами із суспільством, державою, колективами, іншими людьми, з діяльністю у сфері культури і духовного життя. До основних економічних, соціальних і культурних прав та свобод, на його думку, належать права: а) володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; б) на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом; в) на працю; г) на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; ґ) на відпочинок; д) на соціальний захист; е) на житло; є) на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї; ж) на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; з) на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди; и) на освіту; і) на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; к) на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41–54 Конституції України). Всі названі права і свободи є тісно взаємопов'язаними між собою [29, с. 151]. Годованець В.Ф. підкреслює важливе місце соціально-економічних прав і свобод в системі прав людини і громадянина. Він пише, що соціально-економічні права і свободи є основою всіх інших прав і свобод. Вони стосуються таких важливих сфер життя, як власність, трудові відносини, здоров'я, відпочинок, і сприяють забезпеченню матеріальних, духовних, фізичних та інших соціально значущих потреб й інтересів особи. У статтях 13, 14, 41, 42 Конституції України розглядаються економічні права і свободи, у статтях 43–49 – соціальні. Їх реальність робить державу соціальною, що забезпечує належний рівень життя людини, її вільний розвиток [12]. Крижановська О.В. підкреслює той факт, що економічні права є одним із головних елементів конституційної системи прав людини і громадянина України. Вони посідають важливе місце в структурі конституційно-правового статусу особи, забезпечуючи економічну свободу,

розвиваючи ідеал вільної людської особистості. Систему економічних прав складає сукупність передбачених державою певних економічних благ. Розуміє вона систему економічних прав у двох значеннях: об'єктивному – як сукупність конституційно-правових норм, які встановлюють і гарантують дані права (тобто конституційно-правовий інститут); та суб'єктивну – як конкретні конституційні права людини. Відповідно до Конституції України, на її думку, систему економічних прав становлять: право приватної власності, право на підприємницьку діяльність, право на користування об'єктами державної, та комунальної власності, а також права власності українського народу [36, с. 74]. Звідси висновок про те, що далі ми будемо досліджувати суб'єктивні свободи в системі конституційних економічних свобод та місця і ролі конституційної свободи на підприємницьку діяльність в названій системі. На думку Олійника А.Ю., є три основні позиції авторів щодо розуміння їх поняття та видів системи конституційних економічних прав і свобод: 1) широка – її автори дотримуються думки поділу усіх конституційних прав на класичні і соціальні та під групою соціальних прав розуміються економічні, власне соціальні і культурні права; 2) вузька – автори якої до конституційних економічних прав і свобод відносять права на: а) приватну власність; б) підприємницьку діяльність; в) користування об'єктами права публічної (суспільної) власності; 3) змішана – прихильники якої до конституційних економічних прав відносять право на: а) власність; б) підприємницьку діяльність; в) працю; г) страйк; г) відпочинок [40].

Отже, проведений аналіз поглядів авторів на проблему дає можливість виділити ознаки та дати визначення системи конституційних економічних свобод, показати місце і роль конституційної свободи на підприємницьку діяльність у названій системі.

Ознаками системи конституційних економічних свобод є: а) сукупність економічних благ особи у сфері виробництва, розподілу, обміну і використання матеріальних благ; б) свобода особи створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати господарську діяльність; в) забезпечення економічних потреб і інтересів; г) конституційне закріплення та деталізація в законодавстві названих можливостей. Сукупність економічних благ особи у сфері виробництва,

розподілу, обміну і використання матеріальних благ є елементом системи конституційних економічних свобод людини і громадянина. Саме така сукупність підкреслює свободу особи створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати господарську діяльність в Україні і за її межами з метою забезпечення своїх економічних потреб і інтересів, що закріплюється в Конституції України та деталізується в законодавстві України.

Отже, система конституційних економічних свобод особи в Україні – це сукупність конституційних економічних благ особи у сфері виробництва, розподілу, обміну і використання благ, закріплених в Конституції України та деталізація в законодавстві, що підкреслює свободу особи створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними, здійснювати господарську діяльність в Україні і за її межами з метою забезпечення своїх економічних потреб і інтересів.

До системи конституційних економічних свобод включаються свободи: а) власності; б) підприємницької діяльності; в) праці; г) страйку; ґ) відпочинку. Конституційна свобода на підприємницьку діяльність у названій системі характеризується важливим місцем самої системи конституційних економічних свобод особи в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина, що дає можливість людині створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати господарську (і в першу чергу підприємницьку) діяльність [25]. Роль конституційної свободи на підприємницьку діяльність в названій системі полягає в можливості людини і громадянина самостійно, ініціативно, систематично, на власний ризик діяти у сфері виробництва, розподілу, обміну, надання послуг, зайняття торгівлею та використання матеріальних благ з метою одержання прибутку [62]. Отже, місце і роль конституційної свободи на підприємницьку діяльність полягає в можливості особи створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати господарську (і в першу чергу підприємницьку) діяльність самостійно, ініціативно, систематично, на власний ризик у сфері виробництва, розподілу, обміну, надання послуг, зайняття торгівлею та використання матеріальних благ з метою одержання прибутку.

Процес реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність в системі економічних конституційних свобод особи

має певні етапи: а) деталізація конституційної свободи на підприємницьку діяльність шляхом правотворчої діяльності; б) форми реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність; в) гарантії реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність; г) забезпечення реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність.

Деталізація конституційної свободи на підприємницьку діяльність здійснюється шляхом правотворчої діяльності компетентних суб'єктів. Як вже відзначалося вище, серед сучасних нормативно-правових джерел, що деталізують конституційну свободу особи на підприємницьку діяльність, є: 1) Господарський кодекс України [14]; 2) Цивільний кодекс України [68]; 3) Закони України: а) Про господарські товариства від 19 вересня 1991 р. [47]; б) Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань від 15 травня 2003 р. [48]; в) Про ліцензування видів господарської діяльності від 02 березня 2015 р. [51]; г) Про акціонерні товариства від 17 вересня 2008 р. [46]; г) Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06 лютого 2018 р. [54] та ін. Закони є основним видом нормативно-правових актів, що закріплюють та регулюють конституційні свободи людини і громадянина. За допомогою підзаконних нормативно-правових актів може здійснюватися правове регулювання конституційних свобод людини і громадянина у визначених межах. Їх значення полягає в тому, що вони встановлюють порядок та механізми реалізації конституційних свобод, що закріплені в законах. Не допускається установа нових норм права підзаконними нормативно-правовими актами щодо основних свобод людини, якщо вони не відповідають вимогам законів [42].

Форми реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність в системі конституційних економічних прав і свобод мають певні особливості. Їх поділяють на основні і спеціальні. До основних форм реалізації відносять: дотримання; виконання; використання. Спеціальною (особливою) формою реалізації теоретики права вважають застосування. Дотримання як форма реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність забезпечується шляхом встановлення певних заборон і потреби пасивної поведінки суб'єкта правореалізації. Виконання – передбачає активні дії суб'єкта правореалізації, спрямовані на здійснення обов'язку. Звідси висновок про те, що

реалізація конституційної свободи на підприємницьку діяльність у формі дотримання і виконання обмежує свободу особи. Обмеження свободи підприємницької діяльності можуть бути правовими та позаправовими. Позаправовими є обмеження, що зумовлені дією економічних законів, психологічних та інтелектуальних особливостей тощо [28]. Використання як форма реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність передбачає свободу суб'єкта правореалізації щодо вибору варіанту поведінки (активних дій чи пасивної бездіяльності). Особливою формою реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є правозастосування, тобто діяльність компетентного суб'єкта, що спрямована на аналіз фактичних обставин справи, вибір правової норми для реалізації та винесення індивідуально-правового припису обов'язкового для виконання.

Гарантії реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність – це закріплені нормами Конституції України, що мають найвищу юридичну силу і деталізовані у нормах законів України загально-соціальні та юридичні умови і засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення конституційних свобод, охороняють, захищають, відновлюють їх та сприяють відшкодуванню моральних і матеріальних збитків на національному і міжнародному рівнях. Нормативні гарантії складають важливий елемент забезпечення реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність. Крім нормативних гарантій, розрізняють і організаційні гарантії, тобто організацію діяльності державних і недержавних інституцій, які утверджують і забезпечують конституційні свободи, створюють умови, охороняють, захищають від правопорушень та приймають участь у відновленні порушених конституційних свобод [42, с. 112]. Забезпечення реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність – це діяльність міжнародних форумів, компетентних державних органів чи органів місцевого самоврядування, їх посадових або службових осіб та об'єднань громадян, як суб'єктів громадянського суспільства, зі створення сприятливих умов реалізації конституційних свобод, здійснення їх охорони і захисту від правопорушень, відновлення порушених свобод шляхом використання матеріальних і процесуальних юридичних норм і засобів. Зміст забезпечення конституційної свободи особи в Україні включає в себе: а) створення сприятливих умов для реалізації конституційних свобод; б) охорону конституційних свобод від правопорушень;

в) захист конституційних свобод від правопорушень; г) поновлення порушених конституційних свобод. Міжнародні організації (форуми) із забезпечення конституційної свобод особи на підприємницьку діяльність в Україні – це утворені відповідно до чинного міжнародного публічного права міжнародні інституції для впровадження міжнародних основних свобод у внутрішнє національне право держави-учасниці форуму та здійснення нагляду за їх додержанням кожною державою-учасницею на її території з метою забезпечення реалізації тематики розширення основних прав і свобод людини і громадянина. Українська держава як суб'єкт забезпечення конституційних свобод людини і громадянина включає в себе систему загальнодержавних і місцевих органів держави, що мають повноваження щодо створення умов для реалізації конституційних свобод, їх охорони і захисту, поновлення порушених основних свобод і відшкодування моральної і матеріальної шкоди завданої особам, основні свободи яких були порушені. Громадянське суспільство – це спільність вільних, рівноправних людей, кожному з яких забезпечено юридичні можливості бути власником, користуватися економічною і особистою свободою, надійним соціальним захистом, а також брати участь у політичному житті країни. До суб'єктів громадянського суспільства відносяться: а) сім'я; б) місцеве самоврядування (територіальні громади, органи і посадові та службові особи), в) об'єднання громадян (політичні партії, профспілки, творчі спілки, релігійні організації та інші громадські об'єднання); г) фізичні особи як окремі підприємці та господарські підприємницькі корпорації різних форм власності (приватної, кооперативної, муніципальної, державної, спільної тощо); д) власники засобів виробництва; е) зайняті в різних сферах господарювання наймані працівники та фізичні особи, що не зайняті на виробництві з різних причин; є) засоби масової інформації та ін. [42].

Система конституційних економічних свобод особи в Україні – це сукупність конституційних економічних благ особи у сфері виробництва, розподілу, обміну і їх використання, закріплених в Конституції України та деталізованих в законодавстві, що підкреслює свободу особи створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними, здійснювати господарську діяльність в Україні і за її межами з метою забезпечення своїх економічних потреб і інтересів. До системи конституційних економічних свобод включаються свободи: а) власності; б) підприємницької діяльності; в) праці; г) страйку; г) відпочинку. Місце

і роль конституційної свободи на підприємницьку діяльність полягає в можливості особи створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати господарську (і в першу чергу підприємницьку) діяльність самостійно, ініціативно, систематично, на власний ризик у сфері виробництва, розподілу, обміну, надання послуг, зайняття торгівлею та використання матеріальних благ з метою одержання прибутку. Реалізація конституційної свободи на підприємницьку діяльність в системі економічних конституційних свобод особи має певні етапи: а) деталізація конституційної свободи на підприємницьку діяльність шляхом правотворчої діяльності; б) форми реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність; в) гарантії реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність; г) забезпечення реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність. Втілення в життя запропонованих у тексті роботи рекомендацій, на нашу думку, сприятиме вдосконаленню реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в системі конституційних економічних свобод.

Висновки

Дослідивши вищезгадану наукову проблему, пропонуємо такі висновки і рекомендації. Ознаками виникнення та розвитку конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність є: а) еволюційні етапи можливостей особи без обмежень самостійно здійснювати будь-яку діяльність із виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, заняттю торгівлею; б) отримання прибутку як мета діяльності; в) заборони певних видів діяльності можливі лише законом; г) обмеження свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність тільки у випадках, передбачених законом. Етапи розвитку конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні такі: 1) виникнення і розвиток свободи підприємництва на етнічній території сучасної України; 2) розвиток свободи підприємницької діяльності в УНР; 3) розвиток окремих унормованих видів підприємницької діяльності в Українській РСР; 4) розвиток конституційної свободи підприємницької діяльності в незалежній Україні. Конституція України закріпила свободу підприємницької діяльності кожної фізичної особи за умови, що така діяльність не заборонена і не обмежена законом.

До джерел конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність можна віднести нормативні, наукові та емпіричні. До нормативних джерел відносяться міжнародні договори, Конституція і закони України, підзаконні нормативно-правові акти. Пропонуємо прийняти Закон України «Про заборони і обмеження підприємницької діяльності в Україні». Науковими джерелами є монографії, підручники, посібники, наукові статті, доповіді і повідомлення, наукові коментарі законів та підзаконних нормативно-правових актів. До емпіричних джерел слід віднести статистичні дані, узагальнену юридичну практику тощо.

Місце і роль конституційної свободи на підприємницьку діяльність характеризується можливістю фізичної особи створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати підприємницьку діяльність самостійно, ініціативно, систематично, на власний ризик у сфері виробництва, розподілу, обміну, надання послуг, зайняття торгівлею та використання матеріальних благ із метою одержання прибутку.

Список використаних джерел:

1. Австрійська школа маржиналізму. URL : https://pidruchniki.com/2015101166962/politekonomiVa/avstriVska_shkola_marzhinalizmu.
2. Австрійська школа. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
3. Актуальні проблеми господарського права : Зб. наук, праць (за матеріалами «круглого столу», м. Київ, 16 грудня 2004 р.). Київ : НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2005. 140 с.
4. Актуальные проблемы науки и практики коммерческого права : Сб. научных статей. Вып. 5 / Под общ. ред. В.Ф. Попондопуло и О.Ю. Скворцова. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 432 с.
5. Бігняк О. Свобода підприємництва та її обмеження. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 5. С. 53–56.
6. Боберська К.Г. Право на зайняття підприємницькою діяльністю в конституціях та нормативно-правових актах України 1710-1991 рр. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 118–121.
7. Бондаренко М.М. Історія українського підприємництва. Перші українські підприємці. URL : <http://www.allbest.ru/>.
8. Бойко О.Д. Історія України : Навч. посіб. 3-тє видання, виправлене і доповнене. Київ : Академвидав, 2006. 688 с.

9. Вінник О.М. Господарське право : навч. посібник. 2-е вид., змін, та допов. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 766 с.

10. Вінник О.М. Науково-практичний коментар Закону України «Про акціонерні товариства». Київ : Юрінком Інтер, 2009. 312 с.

11. Вінник О.М. Науково-практичний коментар Закону України «Про оренду державного та комунального майна». Київ : Юрінком Інтер, 2010. 352 с.

12. Годованець В.Ф. Конституційне право України : навч. посіб. / В.Ф. Годованець, А.С. Головін. Київ : ДП: Персонал. 384 с.

13. Господарське право України / за ред. В.М. Гайворонського і В.П. Жушмана. Харків : Право, 2005. 384 с.

14. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144. Поточна редакція від 13.06.2021 р.

15. Господарський кодекс України: Коментар / за ред. Саніахметової Н.О., Харитоновна О.Є. Харків : Одиссей, 2004. 848 с.

16. Господарський кодекс України : Науково-практичний коментар / за ред. В.К. Макутова. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 688 с.

17. Господарство скіфів. URL : <https://studfiles.net/preview/5456973/page:3/>.

18. Договір про Європейський Союз. URL : http://lib.pu.if.ua/files/europa/06_consult_uk.pdf.

19. Доктринальними підходами до визначення господарського права. URL : <https://uchebnik-online.net/book/819-gospodarske-pravo-ukraVini-navchalnij-posibnik-nesinova-s-v-voronko-v-s-chebikina-t-s/4-tema-1-ponVattVa-predmet-metod-i-sistema-gospodarskogo-prava.html>.

20. Дратвер Б. Основи підприємницької діяльності: Навчальний посібник / М-во освіти і науки України, Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2003. 186 с.

21. Економічне вчення Адама Сміта. URL : http://pidruchniki.com/1926060141148/politekonomiVa/ekonomichne_vchennVa_adama_smita.

22. Економічні погляди А. Маршалла: кембриджська школа. URL : http://pidruchniki.com/1435102137847/politekonomiVa/ekonomichni_poglvadi_marshalla_kembridzhska_shkola.

23. Економічні погляди Ж. Б. Сея. URL : http://pidruchniki.com/1297112161912/politekonomiVa/ekonomichni_poglvadi_predstavnika_frantsuzkovi_klasichnovi_shkoli_politichnovi_ekonomivi_seva.

24. Економічні погляди Ричарда Кантільйона. URL : http://pidruchniki.com/1334020360183/ekonomika/ekonomichni_poglVadi_richarda_kantilVona.

25. Економічні права та свободи людини і громадянина. URL : https://pidruchniki.com/19240701/pravo/ekonomichni_prava_svobodI_Vudini_gromadVanina_ukraVini.

26. Економічні, соціальні та культурні права. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>.

27. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини: Випуск 21. Київ, 1998. С. 31–36.

28. Козачук М.О. Свобода підприємницької діяльності та її обмеження в законодавстві України. Спеціальність 12.00.04 – господарське право, господарське процесуальне право. Автор. дис. на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук: Київський національний університет імені Т. Шевченка. Київ, 2011. 19 с.

29. Конституційне право України : підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю.М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В.С. Журавського. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.

30. Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі конституції України. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.

31. Конституційні акти та проекти доби Української революції (1917–1920 pp.) URL : <http://www.historV.univ.kiev.ua/download/LibrarV-KNU-HistorV/Sources/Constitutio>.

32. Конституція Пилипа Орлика (повний текст). URL : <http://ridna.ua/2016/10/konstVtutsiVa-pVIVpa-orlVka-povnVj-tekst/>.

33. Конституції УРСР 1919–1978 р. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>.

34. Конституція Української РСР: Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР 20 квітня 1978 року. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1978. № 888-IX.

35. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. Поточна редакція від 01.01.2020 р.

36. Крижановська О.В. Конституційні, економічні права і свободи людини і громадянина у забезпеченні економічної безпеки України. Зміст та проблеми. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. № 263. С. 73–75.

37. Лондонська школа неолібералізму. Економічні погляди Ф. Хайєка. URL : <https://studopedia.org/8-204629.html>.

38. Международные акты о правах человека. Сборник документов. Москва : Издательская группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. 784 с.

39. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-е вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини ; Кол. авт.: О.А. Беянович, О.М. Вінник, В.С. Щербина та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 720 с.

40. Олійник А.Ю. Конституційні економічні права і свободи особи у сфері новітніх технологій. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 33–39.

41. Олійник А.Ю. Конституційні основи правопорядку у сфері господарювання. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 48–54.

42. Олійник А.Ю. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні : монографія. Київ : КНУТД; Дніпро : ДДУВС, 2018. 371 с.

43. Олійник А.Ю. Основи історії і теорії держави та права [текст] : навчальний посібник. Київ : «Центр учбової літератури», 2015. 200 с.

44. Підприємницька діяльність в Україні. URL : <http://referat-ok.com.ua/pravo/pidprijemnicka-diValnist-v-ukrajini-1>.

45. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник / За заг. ред. проф. В.Л. Федоренка. 3-вид., перероб. і доопр.; передмова проф. В.В. Коваленка. Київ : КНТ, Видавництво Ліра-К, 2011. 532 с.

46. Про акціонерні товариства : Закон України від 17 вересня 2008 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50-51. Ст. 384. Поточна редакція від 27.05.2021 р.

47. Про господарські товариства : Закон України від 19 вересня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 49. Ст. 682. Поточна редакція 03.07.2020 р.

48. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31-32. Ст. 263. Поточна редакція від 06.12. 2020 р.

49. Про економічну самостійність Української РСР : Закон Української РСР від 03 серпня 1990 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 34. Ст. 499. Поточна редакція від 14.11.2018 р.

50. Про колективне сільськогосподарське підприємство : Закон України від 14 лютого 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 20. Ст. 272. Поточна редакція від 01.01.2019 р.

51. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 2 березня 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 23. Ст. 158. Поточна редакція від 21.03.2021 р.

52. Про підприємництво : Закон Української РСР від 07 лютого 1991 р. Верховна Рада *УРСР*. 1991. № 14. Ст. 168. Закон втратив чинність з 01.01. 2004 р. (крім статті 4) на підставі ГК України. Поточна редакція від 29.01.2020 р.

53. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17 липня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 39. Ст. 261. Поточна редакція від 19.01.2013 р.

54. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06 лютого 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 13. Ст. 69. Поточна редакція від 16.07.2020 р.

55. Реалізація чинних Цивільного і Господарського кодексів України: проблеми та перспективи : 36. наук, праць. Київ, 2006. 320 с.

56. Різник С.В. Забезпечення державою конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність : автореферат дис. кандидата юридичних наук 12-00-02 – конституційне право. Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2008. 20 с.

57. Руська Правда» як джерело з історії Русі (господарство, суспільство, риси права). URL : <http://skaz.com.ua/istoriVa/6033/index.html?page=5>.

58. Свобода та межі підприємницької діяльності. URL : http://stud.wiki/law/3c0a65625b2ad68b4c43a89521206d27_0.html.

59. Сизоненко В.О. Підприємництво : підручник. Київ : Вікар, 1999. 435 с.

60. Скіфи (VII–III ст. до н. е.). URL : https://studopedia.com.ua/1_393608_sotsialno-ekonomicheskoe-i-politicheskoe-razvitie-bssr-v-seredine--h-gg.html.

61. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 536 с.

62. Фролов Ю.М. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / кер. роботи В.Ф. Погорілко ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2005. 20 с.

63. Хозяйственное право Украины : учебник / за ред. А.С. Васильева, О.П. Подцерковного. Харків : Одиссей, 2006. 496 с.

64. Хозяйственное право : учебник / Под общ. ред. акад. Мамутова В.К. Киев : Юринком Интер, 2002. 970 с.

65. Хрестоматія з історії держави і права України у 2-х томах. Київ, 1997.

66. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / Упоряд.: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

67. Хрестоматія з правознавства : навч. посіб. / Уклад. Л.О. Лоха, О.Д. Наровлянський. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 736 с.

68. Цивільний Кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356. Поточна редакція від 19.06.2021 р.